

УДК 351.773.13

О. В. Алейнікова,
к. е. н., доц., докторант, Класичний приватний університет

ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ

Розглянуто формування організаційно-економічних відносин агропромислової інтеграції і створення на цій основі нових форм агропродовольчого сектора економіки країни.

Forming of organizationally-economic relations of agroindustrial integration and creation on this basis new forms of agrarian food sector of economy of the country is considered.

Ключові слова: агропромислова інтеграція, агропродовольчий сектор економіки, інтегровані агроформування, агропромисловий комплекс, організаційна структура, інтеграційні процеси.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Розвиток агропродовольчого сектора економіки України пов'язаний з функціонуванням різних категорій господарств, які відрізняються рівнем концентрації виробничих ресурсів та масштабами виробництва, специфікою управлінської системи, механізмом розподілу економічної вигоди тощо. Дослідження суті, особливостей, конкурентоспроможності окремих форм господарювання, здійснені протягом останніх років, не дають однозначної відповіді щодо того, яке місце повинні займати різні форми господарювання в єдиній системі агропродовольчого сектора, які принципи інтеграції слід вважати оптимальними. Така ситуація значною мірою є наслідком недостатнього науково обгрунтованого забезпечення ринкових перетворень в агропродовольчій сфері, а також неврахування регіональних особливостей, відмінностей у соціальних функціях, покладених на різні категорії господарств.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Теоретичні та практичні аспекти розвитку агропромислової інтеграції розглядаються в працях Г.О. Андрусенка, П.С. Березівського, С.Я. Бугіль, С.П. Гриненка, М.Х. Корецького, П.М. Макаренка, М.В.Рильського, Л.В. Романової, В.Д. Савченка, В.Ф. Семенова, Р.А. Слав'юка, І.Ю. Сіваченка, М.М. Федорова, Ф.К. Шакірова, М.В. Шахонича. Вони охоплюють коло питань розвитку агропродовольчого сектора та пошуку резервів нарощування продовольства. Проте в науковій літературі з даної проблематики недостатньо висвітлені питання формування організаційно-економічних відносин розвитку агропродовольчого сектора економіки, забезпечення сталого і збалансованого розвитку продовольчого ринку України.

МЕТА СТАТТІ

Метою статті є визначення ролі інтеграційних процесів у формуванні організаційно-економічних відносин агропродовольчого сектора економіки країни.

РЕЗУЛЬТАТИ

У результаті реформування агропромислового виробництва сформовані нові аграрні підприємства ринкової орієнтації, організаційно-економічний механізм функціонування яких ґрунтується на об'єктивних економічних інтересах товаровиробників, на пріоритетності відносин власності, на засадах підприємницької відповідальності та ризику. Водночас новостворені підприємницькі структури, засновані сільськогосподарськими товаровиробниками, мають багато проблем щодо забезпечення своїх конкурентних позицій і захисту власних інтересів у ринковому середовищі.

Розходження економічних інтересів власників переробних підприємств і сільськогосподарських товаровиробників спричиняє суттєве порушення паритетності міжгалузевого обміну, обмеження можливостей економічного розвитку та зміцнення аграрної сфери, скосування підприємницької ініціативи.

Великі, середні й дрібні агропродовольчі підприємства не в змозі нині забезпечити себе необхідними фінансовими ресурсами для придбання новітньої техніки, впровадження новітніх технологій у виробництві сільськогосподарської продукції, а також мінеральними добривами та засобами захисту рослин, елітним насінням та якісними комбікормами. І скільки б не обгрутовувалась потреба коштів для села, реальність залишається незмінною: державна підтримка сільського господарства мізерна, а отже, система забезпечення галузі фінансовими ресурсами потребує кардинального вдосконалення.

Зміни в агропродовольчому секторі нашої країни протягом останніх років значною мірою відображають результати конкуренції між великими сільськогосподарськими формуваннями і невеликими за розмірами, заснованими переважно на праці членів селянської сім'ї, господарствами населення та фермерськими господарствами. Фінансові ресурси для агропродовольчої сфери економіки треба шукати в самому агропромисловому комплексі. У сільському господарстві створюється додана вартість, яка реалізується в переробних галузях і торгівлі. Отже, частку цієї доданої вартості треба повернути туди, де вона створюється, розробивши для цього дієвий механізм. Такий механізм передбачає поєднання сільського господарства з промисловістю, що переробляє її сировину, а також торгівлю, яка реалізує кінцеву продукцію споживання, охоплюючи таким чином комплексну систему створення, розподілу, перерозподілу і використання виробничого потенціалу, трудових, матеріальних та фінансових ресурсів в усьому агропромисловому комплексі.

Активізація ринкових перетворень в агропродовольчому секторі економіки позитивно вплинула на динаміку сільськогосподарського виробництва. Починаючи з 2000 р., в усіх категоріях господарств відбувається поступове нарощування обсягів валової продукції сільського господарства. Агропродовольчий сектор країни (у тому числі переробна харчова промисловість), виробляючи сільськогосподарську продукцію, формує до 16 % її валового внутрішнього продукту та близько 60 % фонду споживання населення, забезпечує національну продовольчу безпеку та продовольчу незалежність країни. Він займає друге місце серед секторів економіки у товарній структурі експорту.

Виробництво валової продукції сільського господарства у 2009 році в усіх категоріях господарств зросло у порівнянні з 2008 роком на 0,1 %. У галузі тваринництва виробництво продукції зросло на 4,2 %, у галузі рослинництва — зменшилося на 2,4 %. Сільськогосподарські підприємства зменшили обсяг виробництва продукції на 0,6 %, господарства населення — збільшили на 0,6 %.

Відзначаючи важливу роль особистих підсобних господарств населення в умовах соціально-економічної кризи, вважається помилковим будувати на них перспективну політику розвитку агропродовольчого сектора, оскільки цим господарствам притаманні примітивна організація праці, відсутність механізації, неможливість використання сучасних технологій та застосування таких методів збуту виробленої продукції, які аж ніяк не вписуються у систему цивілізованого маркетингу.

Господарства населення, на нашу думку, мають два напрями розвитку у майбутньому. Один з них — традиційний, коли вони зберезуть напівнатуральний характер і будуть забезпечувати першочергові потреби сільських мешканців. Другий напрям пов'язаний з поступовим збільшенням земельних ділянок колишніх працівників сільськогосподарських підприємств за рахунок земельних та майнових паїв і підвищенням рівня їх товарності. Цей напрям є більш перспективним для при-

міських зон навколо великих міст. Проте в цілому в Україні в найближчі роки він буде мати підпорядковане значення.

Водночас не слід повністю ігнорувати розвиток малого бізнесу в агропродовольчій сфері, оскільки він має високу мобільність, раціональні форми управління, а також сприяє розвитку конкуренції й послабленню монополізму. Крім того, відмінність у розмірах господарських одиниць в агропродовольчому секторі зумовлена двома важливими природними чинниками: нерівномірним територіальним розселенням людей, що склалося історично, і різною характеристикою агропотенціалу земель.

Щодо інтенсифікації аграрного виробництва у великих і середніх сільськогосподарських підприємствах, то необхідно зазначити, що на це потрібні значні разові вкладення при тривалому терміні їх окупності. На сьогоднішні можливості здійснення таких інвестицій у сільгоспвиробників дуже низькі, можливості зростання державної допомоги також невисокі. Оптимальним рішенням у даному випадку для агропродовольчих підприємств є їх кооперування з іншими учасниками аграрного сектора, зокрема переробниками, агросервісними службами, посередницькими структурами. Типовими представниками таких об'єднань в Україні є агрокомбінати, агроконцерни, акціонерні товариства, агроасоціації [5, с. 88].

Відзначаючи певний позитивний досвід діяльності сучасних інтегрованих агроформувань в Україні, слід відзначити монопольний характер діяльності більшості переробних підприємств, які продовжують диктувати сільгоспвиробникам свої умови на придбання їх сировини. Вітчизняна практика створення інтегрованих виробництв, особливо у формі акціонерних товариств (АТ), передбачає переважаність управлінськими функціями головного підприємства-інтегратора, яким переважно виступає переробне підприємство, і обмеженість щодо прав в управлінні інтегрованим формуванням інших учасників об'єднання, зокрема сільськогосподарських товаровиробників, що, у свою чергу, веде до необ'єктивної оцінки матеріально-ресурсної участі кожного з учасників інтегрованого формування і відповідно розподілу виручки від реалізації кінцевої продукції.

Законом України "Про особливості приватизації майна АПК" передбачено, що не менше 51 % акцій статутного фонду переробних або сервісних підприємств має бути виділено сільськогосподарським товаровиробникам. Проте вимоги цього Закону не виконуються. У сервісних і переробних підприємствах сільськогосподарським товаровиробникам належить лише 4—8 % акцій.

Сільськогосподарські виробники-акціонери перебувають осторонь управління діяльністю акціонерних товариств з різних причин:

— недостатньо навичок господарського управління, оскільки ні апарат управління самих акціонерних товариств, ні сільськогосподарські товаровиробники не готові працювати в нових ринкових умовах, ще не викоринені позиції, породжені адміністративно-командною системою, коли в централізованому порядку поставлялися усі матеріально-технічні ресурси;

- роздрібненість сільськогосподарських товаровиробників;
- дроблення контрольного пакета акцій на багато дрібних;
- відсутність юридичної грамотності.

Усе це сприяє тому, що фактичними господарями акціонерних товариств є адміністрації переробних підприємств, а сільськогосподарським виробникам відводиться лише роль постачальників сировини для переробки. При цьому вони несуть великі фінансові втрати, внаслідок чого не в змозі забезпечити не лише розширене, але й просте відтворення. Така практика створення агропромислових об'єднань в Україні мала місце ще за радянських часів і вже довела свою неефективність.

Нееквівалентність обмінних відносин між учасниками сучасних агропромислових формувань є основною причиною створення в сільськогосподарських підприємствах міні-цехів з переробки сільськогосподарської продукції. Такий шлях сільськогосподарських товаровиробників має низку соціальних і економічних переваг: вони створюють додаткові робочі місця, що сприяє розширенню зайнятості сільських жителів, згладжуванню сезонного характеру використання робочої сили, а це набуває досить важливого соціального значення для розвитку сільської поселенської мережі; помітно скорочуються втрати сировини, зберігається якість продукції, зменшуються витрати транспортно-складського характеру. У результаті помітно зростає маса прибутку в сільськогосподарських підприємствах на одиницю витрат порівняно з масою прибутку на одиницю витрат на виробництві сирової продукції.

Однак: виникає питання, чи можуть бути розв'язані таким чином усі кардинальні проблеми продовольчого забезпечення країни, соціально-економічного розвитку агропромислового комплексу. Безперечно, вони не можуть бути повністю вирішені. По-перше, тому, що переробка сільськогосподарської сировини самими товаровиробниками має досить обмежений асортимент виготовлення напівфабрикатів або готової продукції; по-друге, не забезпечує високої якості та застосування безвідходних технологій виробництва продукції; по-третє, ускладнює безперервне постачання харчових продуктів населенню в усі регіони країни.

Отже, в умовах розвитку переробки сільськогосподарської сировини безпосередньо в організаційно-господарських структурах країна не може не мати потужної харчової промисловості для виготовлення необхідного асортименту і в достатній кількості продуктів споживання високої якості. Проте відсутність обґрунтованого механізму економічної зацікавленості партнерів у інтегрованому виробництві продовжує залишатися основною причиною повільного розвитку інтеграційних процесів, прагнення сільськогосподарських товаровиробників до створення власної матеріально-технічної бази переробних підприємств при далеко не повному завантаженні виробничих потужностей підприємств харчової промисловості. А тому пошук золотої середини у взаємовідносинах учасників зазначених формувань при розбалансованості всієї економіки країни продовжує й надалі залишатися важливою проблемою.

Таким чином, посилення ролі інтеграційних процесів

у розвитку агропродовольчого сектора можна розглядати як закономірний процес, пов'язаний з необхідністю виживання в конкурентній боротьбі й забезпечення максимальної економічної ефективності на основі комбінації галузей.

Водночас, враховуючи кризовий стан вітчизняної економіки, значення оптимальної організації міжгалузевих відносин стає стратегічним і визначальним, оскільки від них залежать перспективи формування національного продовольчого виробництва як цілісної народногосподарської системи з налагодженими структурними і функціональними зв'язками між сільськогосподарським виробництвом, його ресурсним постачанням і забезпеченням збереження, переробки та реалізації кінцевої продукції.

Великого значення мають інтеграційні процеси в стабілізації агропродовольчого ринку. Вертикальна інтеграція, з одного боку, ніби дещо деформує ринкове середовище, звужуючи можливості й свободу партнерів у поведінці на ринковій арені, тобто у виборі напрямів та місць купівлі чи збуту продукції, діє ніби проти традиційних принципів ринку [6, с. 239]. Проте це компенсується істотним зменшенням ринкового ризику, зростанням гарантій збуту і одержанням доходів. Суто ринкові відносини замінюються керованими і регульованими, стабілізуючи ринок. Стихийний зовнішній ринок замінюється на гарантований внутрішній організований ринок у межах інтегрованих структур.

Крім цього, інтегровані структури є найбільш привабливими клієнтами для банківського сектора у зв'язку з відсутністю або меншою порівняно із сільськогосподарськими підприємствами кількістю специфічних ризиків кредитування, до яких можна віднести:

- сезонні особливості сільськогосподарського виробництва, його залежність від природно-кліматичних умов (за рахунок диверсифікації виробництва цей ризик в інтегрованих формуваннях істотно нижчий);

- труднощі, пов'язані з реалізацією продукції, в тому числі неплатежі або затримки надходження виручки від реалізації (інтегровані формування переважно мають власну мережу збуту або налаштовують стійкі договірні відносини з торговельними структурами). При цьому сільськогосподарські підприємства, які входять до інтегрованих формувань, передають свою продукцію для подальшої переробки на промислове підприємство напряму (без участі посередників), що дає змогу одержувати більший прибуток;

- відсутність у позичальників ліквідного забезпечення кредитів (в інтегрованих структур у зв'язку з наявністю на балансі будівель і споруд, сучасного обладнання, можливостей виступати поручителем, а також одержувати гарантії цей ризик практично відсутній).

Відсутнє зниження ризиків при кредитуванні інтегрованих формувань робить ці об'єднання надзвичайно привабливими для банківських установ, що в кінцевому результаті у зв'язку з обмеженими ресурсами державного бюджету є дуже важливим для розвитку національного агробізнесу.

Таким чином, серед основних інтересів учасників вертикальної агропромислової інтеграції можна виділити такі: замкнутий виробничо-технологічний ланцюг; зменшення неплатежів; надійність поставок і збуту про-

дукції; підвищення конкурентоспроможності товарів і послуг; більші можливості залучення інвестицій.

Водночас створення інтегрованих агропродовольчих об'єднань може відбуватися лише на економічних засадах. Основним спонукальним мотивом до створення інтегрованих агропромислових формувань різного рівня є економічна доцільність входження в такі формування. Спроби використання адміністративних важелів щодо забезпечення синтезу сільськогосподарського і переробного виробництва не дадуть бажаних результатів, вони лише дискредитуватимуть засади агропромислової інтеграції. Адміністративні засоби впливу можуть застосовуватися винятково як рекомендаційні.

Визначальною умовою успішного розвитку інтегрованого виробництва є забезпечення економічної зацікавленості всіх господарсько-правових структур у спільній діяльності.

Будь-яка взаємодія господарських суб'єктів потребує певного організаційного оформлення, яке може або сприяти розширенню економічних контактів, або стримувати підприємницьку ініціативу, якщо організаційна форма не відповідає економічному змісту інтеграції [2]. Основне питання організаційного дизайну інтегрованого формування — дотримання балансу між ієрархічним й органічним типом організації. Адже відомо, що структурне і функціональне ускладнення діяльності будь-якого підприємства, а також збільшення його розмірів, призводять до чіткішої формалізації його організаційної будови, тобто переважання в бік ієрархічного типу.

У той же час даний тип організації має певні обмеження з мотиваційної точки зору, оскільки він недостатньо пристосований до реалізації підприємницької ініціативи, формування господарського мислення працівників на внутрішньому організаційному рівні. Тип організації, в якому не виокремлюються або не акцентуються ієрархічні рівні як невід'ємна організаційна основа функціонування, прийнято називати органічним. Органічний тип передбачає максимальну економічність і відповідальність працівників при розробці й реалізації підприємницьких задумів.

Отже, найважливішою вимогою до організаційного дизайну інтегрованих агроформувань є забезпечення максимально можливого органічного типу взаємовідносин між суб'єктами інтеграції. Ієрархічність менеджменту інтегрованого формування стосується лише функціонування виконавчого персоналу. У жодному разі взаємна підпорядкованість не може визначати відносини між суб'єктами інтеграції, оскільки ці відносини повинні ґрунтуватися на економічній еквівалентності, в основі якої лежить еквівалентність організаційна [4, с. 17].

За останні роки у вітчизняній економічній літературі поширилась думка про те, що однією з ефективних форм розвитку агропромислової інтеграції є оренда землі та техніки переробними підприємствами з метою продукування сільськогосподарської сировини. До переваг такої інтеграції автори відносять:

— досягнення органічного поєднання виробництва сільськогосподарської сировини та її переробки в єдиній організаційно-виробничій структурі, під єдиним управлінням;

— зменшення залежності переробних підприємств від виробників сільськогосподарської сировини;

— збільшення можливостей програмування кількісних і якісних показників виробництва сільськогосподарської сировини, що відповідають вимогам переробних підприємств;

— здешевлення собівартості виробництва сировини, готових агропродовольчих товарів і в кінцевому підсумку збільшення прибутків.

У цілому, з метою встановлення між учасниками інтегрованого формування взаємовигідних економічних відносин, зокрема щодо виробників сировини, можна розрахунки за поставлену сировину здійснювати у два етапи:

1) застосування закупівельних цін за поставлену сировину (рівень яких необхідно зазначати наперед у договорі);

2) розподіл прибутку, отриманого від реалізації готової продукції в кінці звітного періоду (кварталу, півріччя, року).

Можливий і інший спосіб збалансування економічних інтересів партнерів агропромислових формувань, а саме: до стадії реалізації готової продукції залишати сільськогосподарську сировину у власності безпосередніх товаровиробників, тоді як відповідні взаємні розрахунки проводити не за стадіями відтворювального процесу, а за його кінцевими результатами і залежно від матеріально-ресурсного вкладу в них кожного з учасників.

Для стимулювання виробництва конкурентоспроможних на внутрішньому і зовнішньому ринках агропродовольчих товарів важливе значення має стимулювання виробництва якісної сировини для їх виготовлення. Найефективнішим шляхом для цього є диференціація цін на сільськогосподарську сировину залежно від її якості [3].

Різноманітний характер сільськогосподарської продукції зумовлює диференційовані вимоги до її якості в розрізі категорій, класів, сортів, типів, груп, номерів тощо. Градування продукції за рівнем якості здійснюється, як правило, за рухомими шкалами. В основі цих шкал лежать (базисні) розрахункові норми якості, від яких здійснюються доплати і знижки за відхилення від базисної якості.

Важливою вимогою при встановленні стандартів на сільськогосподарську продукцію є правильне визначення базисного рівня її якості. Якщо цей показник встановити заниженим, то у виробника не буде належних стимулів щодо підвищення її якості. Встановлення завищених вимог знижує матеріальну зацікавленість його в боротьбі за якість продукції.

Досвід останніх років чітко показав, що переробні підприємства не поспішають підвищувати закупівельні ціни на сировину і, тим більше, залучати сільськогосподарських виробників до розподілу прибутків, отриманих від реалізації готової продукції [1, с.377]. Відтак, виникає запитання: як зацікавити переробні підприємства у формуванні взаємовигідної економічної політики поєднання сільськогосподарського виробництва, переробки і реалізації продовольчих товарів. Звичайно, це можна зробити адміністративним способом, проте використання адміністративних важелів лише дискредитуватиме засади агропромислової інтеграції.

Збалансування економічних інтересів учасників аг-

ропромислових асоціацій, а також інших об'єднань необхідно стимулювати створенням на агропродовольчому ринку здорової конкуренції, оскільки монопольне становище, більш узгоджена порівняно із сільськогосподарськими цінова політика переробних підприємств дає можливість останнім диктувати свої вигідні умови.

Важливою складовою політики реформування організаційної структури агропродовольчого сектора є створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. З одного боку, вони являють собою форму економічного самозахисту селян від експансії спекулятивного посередницького бізнесу і великого промислового та торгового капіталу, а з другого — спосіб підвищення доходів за рахунок участі товаровиробників у подальших за процесом виробництва сферах агропродовольчої діяльності, що позитивно впливає на підвищення конкурентоспроможності господарств [7].

На противагу переробникам-монополістам сільськогосподарські товаровиробники повинні організувати власну переробку сировини і реалізацію вже готових продуктів. Проте необхідно зауважити, що, для того щоб така продукція була висококонкурентоспроможною, сільгоспвиробники повинні об'єднувати свої сили, створюючи переробні й обслуговуючі кооперативи. Організація переробних і обслуговуючих кооперативів дозволить спрямувати вектори формування інфраструктури агропродовольчого ринку "знизу доверху", тобто покласти в основу цього процесу ініціативу сільськогосподарських товаровиробників. За таких умов виробник сировини стає не просто клієнтом, а співвласником підприємств, які надаватимуть йому послуги в ринковій діяльності, здійснюючи це на неприбутковій основі.

Водночас необхідно відмітити недоліки, що мають місце у випадках оренди землі переробними підприємствами і вимагають удосконалення механізму агропромислової інтеграції. Основними з них є малі площі й короткі терміни оренди. Це, по-перше, ускладнює або й робить неможливим дотримання науково обґрунтованих сівозмін; по-друге, переробним підприємствам не вигідно вкладати кошти в підвищення родючості землі протягом трьох — п'яти років, бо у випадку розірвання договору оренди чи закінчення короткого її терміну вже інший господарюючий суб'єкт використовуватиме післядію вкладень, їх інерційний ефект.

Ефективність і розвиток поєднання сільськогосподарського виробництва і промислової переробки значною мірою залежатиме від реалізації на макрорівні наступних заходів:

— запровадження пільгового кредитування агропромислових формувань товарного напрямку (доцільним є встановлення для різних галузей АПК диференційованих відсоткових ставок залежно від швидкості обороту капіталу);

— запровадження пільгового оподаткування або зниження рівня податку при створенні інтегрованих об'єднань у перші роки їх функціонування, або повного звільнення їх від сплати податків.

Проте, слід зазначити, що реальне життя й існуюча практика економічних відносин переробних і агропродовольчих підприємств виявляються набагато складними і жорстокішими, ніж теоретичні побудови.

Відзначаючи важливість і переваги високоінтегрованих агропродовольчих структур, зумовлені у першу чергу перевагами крупнотоварного виробництва та збільшенням інвестування у сільське господарство, необхідно зазначити і можливі негативні наслідки цих процесів у майбутньому. Адже переваги крупнотоварного виробництва у сільському господарстві діють у розумних межах. Важко здійснювати ефективне управління при гігантських для сільського господарства масштабах.

ВИСНОВКИ

Для інтенсивного розвитку агропродовольчого сектора в Україні необхідні вдосконалення існуючих і розвиток нових форм та методів агропромислової інтеграції. Першочерговими завданнями у цьому напрямі є: оновлення організаційного оформлення інтегрованих агропромислових формувань за умов доступу всіх учасників до управління спільною діяльністю та чіткого визначення напрямів руху матеріально-ресурсних і фінансових потоків; вдосконалення методики визначення участі кожного з учасників у виробничстві кінцевої продукції та забезпечення еквівалентності розподілу результатів їх спільної діяльності; вдосконалення методів стимулювання виконання зобов'язань; вдосконалення методів відповідальності за невиконання зобов'язань; стимулювання розвитку інтегрованих агропродовольчих структур запровадженням пільгового оподаткування і кредитування новостворених об'єднань.

Таким чином, форми та масштаби поширення інтегрованих структур в агропродовольчому бізнесі вимагають більш детального дослідження мотивів і механізмів їх формування.

Література:

1. Березівський П.С., Губені Ю.Е., Михалюк Н.І. Організація виробництва і підприємницької діяльності в аграрних формуваннях: навч. посібник / За ред. П.С. Березівського. — Львів: Укр. технології, 2002. — 536 с.
2. Бугіль С.Я. Організаційні особливості агропромислової інтеграції // Вісник Львів. держ. аграр. ун-ту: Економіка АПК. — 2002. — № 9. — С. 496—500.
3. Рижук С.М. Пріоритетні напрями розвитку технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва // Економіка АПК. — 2003. — № 2. — С. 39.
4. Рильський М.В. Інтеграція і промислово-фінансові групи в АПК. — К.: ІАЕ УААН, 1999. — 27 с.
5. Слав'юк Р.А. Суть, природа та інтегральні форми реалізації аграрного бізнесу // Вісник Львів. держ. аграр. ун-ту: Економіка АПК. — 2001. — № 8. — С. 86—92.
6. Уильямсон О.И. Вертикальная интеграция производства: соображения по поводу неудач рынка // Вехи экономической мысли / Сост. и общ. В.М. Гальперина. — СПб.: Экон. шк., 2000. — Т.2: Теория фирмы. — 380 с.
7. Шахонич М.В. Интеграция сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий — фактор повышения конкурентоспособности // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. — 2004. — № 6. — С. 47—48.

Стаття надійшла до редакції 30.08.2010 р.